

Naar een nieuw evenwicht tussen vrijheid en gelijkheid

Han Noten en Ben Fruytier

Arthur Lehning begint zijn prachtige rede *Over vrijheid en gelijkheid* met de eerste zin uit het *Contrat social* van Rousseau: 'De mens wordt vrij geboren, en overal bevindt hij zich in ketenen'. Er klinkt een diepe droefheid in door. Waarom is de oorspronkelijke vrijheid van de natuurstaat verloren gegaan? Het antwoord is even eenvoudig als beklemmend: het is de mens zelf die zich de ketenen heeft aangedaan. Om samen te leven met de andere mensen, heeft hij zich van zijn vrijheid beroofd.

Historisch gezien zal dit beeld van het verloren gaan van de natuurstaat niet kloppen, dat wist Rousseau ook wel, maar het plaatst ons wel op een indringende manier midden in het centrale probleem van de menselijke samenleving: 'hoe kunnen wij onze vrijheid behouden wanneer wij ons in een gemeenschap met anderen verbinden'. Of in termen van de sociale architect: 'Hoe moet de sociale orde in een samenleving worden vormgegeven opdat de vrijheid van de mensen gewaarborgd wordt?'

In de vele antwoorden die in de loop van de geschiedenis op deze vraag gegeven zijn komt altijd het woord gelijkheid voor, wie het antwoord ook geeft. En altijd gaat het dan over de aard van de verhouding tussen vrijheid en gelijkheid. Van complementair tot strijdig, van eenduidig tot paradoxaal, van parasitair tot mutualistisch: alle mogelijke verhoudingen in alle gradaties hebben in de literatuur wel een plaats gekregen.

Een kleine beschouwing over gelijkheid en vrijheid kan niet meer inhouden dan een kortstondige rondvlucht over het woud van al die geschriften om vervolgens beide voeten weer op de grond te zetten en conclusies te trekken over de keuzes die een sociaaldemocratische partij zou moeten maken gezien haar beginselen.

Het startpunt van de beschouwing is niet de mens maar de samenleving: 'de mensen met het oog op hun onderling verkeer' (Van Dale). Samenlevingen zijn netwerken van communicatief handelen om met Habermas te spreken. Communicatief handelen is een drievoudig selectieproces dat informatie, mededeling en begrijpen met elkaar combineert. De prangende vraag is wanneer samenleven kwaliteit heeft. Voor het antwoord op die vraag hanteren we geen nominaal uitgangspunt maar een functioneel uitgangspunt: dat hangt af van de mogelijkheden die de mensen hebben om te kunnen samenleven, om communicatief te kunnen handelen, dat wil zeggen selecties te maken in de baaierd van ál die menselijke relaties die bij elkaar die samenleving vormen. Anders geformuleerd: de kwaliteit van een samenleving is een functie van het vermogen tot het nemen van beslissingen. Bemerkt dat dit geen *moralistisch* uitgangspunt is. Het legt geen norm of waarde op maar geeft een definitie en trekt vervolgens consequenties uit die definitie.

Vrijheid

Om keuzes te kunnen maken, om beslissingen te kunnen nemen moeten mensen *vrijheid* hebben. Anders kunnen geen keuzes worden gemaakt maar worden keuzes opgelegd. En dan is

er geen sprake van een menselijke samenleving maar van een onmenselijke samenleving. Een totalitaire samenleving of een door Henry Adams in 1862 al beschreven technologisch gedomineerde samenleving is een onmenselijke samenleving.

Die vrijheid om te kunnen samenleven moet er nú maar ook in de toekomst zijn. Dat vraagt een sociale omgeving die het individu de mogelijkheid tot ontplooiing biedt in het onderwijs, in de arbeid en in de woonomgeving, en die op een menswaardige manier beschermt tegen mentale en fysieke overbelasting (zorg, veiligheid, sociale zekerheid).

Vrijheid is in deze redenering de meest essentiële waarde voor menselijk samenleven. Deze vrijheid binnen een samenleving staat niet gelijk aan (het streven naar) afwezigheid van orde. Integendeel, in chaos verliezen alle keuzes hun zin. Willen burgers in een samenleving zin en betekenis aan hun relaties met anderen kunnen ontleen, dan moet er een minimum aan stabiliteit, voorspelbaarheid en regelgeving zijn.

Relaties verlopen dus niet willekeurig, zo is een belangrijk uitgangspunt van deze redenering. Er zijn normen en waarden in het spel die richting geven aan de verwachtingen die de mensen jegens elkaar koesteren. Die normen en waarden zijn niet aan een bovenmenselijk doel of wezen verbonden. Zij zijn onverbrekkelijk verbonden aan het mens zijn in een sociale omgeving. Welke noodzakelijke waarden voor het in stand houden van de samenleving, voor de continuering van de sociale processen in de samenleving worden uit het vrijheidsbegrip afgeleid?

Gelijkheid

Vrijheid voor het individu om keuzes te kunnen maken, om te communiceren impliceert gelijkheid tussen individuen. Vrijheid, zo zegt Isaiah Berlin, heeft gelijkheid nodig. De communicatie tussen ongelijke individuen stopt op den duur. Als ik in staat ben de keuzemogelijkheden van de anderen in mijn omgeving te bepalen dan zal op den duur de output van hen richting mij gelijk worden aan de input van mij richting hen en stopt de communicatie. Gelijkheid is daarom, naast vrijheid, een tweede noodzakelijke waarde van de menselijke samenleving. In de woorden van Fromm: 'Equality between men must be remembered , especially, to prevent one man's becoming the instrument of another.'

Zo goed als vrijheid niet de afwezigheid van orde impliceert, is het formuleren van de waarde 'gelijkheid' geen pleidooi voor de afwezigheid van macht(sverschillen) en (machts)verschil. Dat zou een samenleving in volledige balans betekenen. Iedereen in de samenleving zou dan in elke uitwisselingsrelatie geven en nemen in overeenstemming met de daarvoor over en weer geldende verwachtingen. Die evenwichtstoestand komt alleen voor in de Hof van Eden, Het Walhalla. Vanaf Adam en Eva interfereren relaties tussen mensen door verschillende verwachtingen en verschillende machtsverhoudingen. Een evenwichtssituatie komt in de praktijk van het leven niet voor. Hoogstens heel eventjes maar. Sterker nog die interferenties zorgen voor verandering. Het is een betrekkelijk nieuw verworven inzicht in de systeemdynamica dat processen/interacties altijd onderhevig zijn aan veranderlijke impulsen

door andere processen/interacties (omgeving) en dat een proces zonder interferenties een theoretisch idee is dat in de praktijk principieel niet kan voorkomen.

De implicaties van dit inzicht zijn aanzienlijk: *het gaat niet (meer) om de maakbaarheid van de samenleving (samenleving als beheerst proces) maar over de beheersbaarheid van de samenleving (samenleven als een ordeningsvraagstuk)*. In de erkenning dat een samenleving voortdurend van koers verandert en zal blijven veranderen, streef je als politieke partij naar bijsturingmogelijkheden.

Balans

Met het formuleren van de noodzaak van de waarden vrijheid en gelijkheid in een samenleving is nog niets gezegd over de balans tussen vrijheid en gelijkheid die bij de inrichting van de samenleving moet worden nagestreefd. Wel is duidelijk hoe gelijkheid zich tot vrijheid verhoudt. Om met Schuyt te spreken: 'Maatschappelijke gelijkheid is geen waarde die op zichzelf nastrevenswaardig is(...) Het streven naar vermindering van cumulerende ongelijkheid wordt ingegeven door de zorg voor de realisering van andere waarden, namelijk waardigheid en ontplooiing van de persoonlijkheid, hetgeen, als het goed is, een ander woord is voor vrijheid.'

Biedt de idee dat gelijkheid een middel is om het doel, vrijheid, te bereiken, een aanknopingspunt voor de inrichting van de samenleving? Op het eerste gezicht mag daaruit afgeleid worden dat gelijkheid een voorwaarde is voor vrijheid en dat in de woorden van het toen nog Eerste Kamerlid van de SP Van Raak 'de vraag centraal moet staan hoe het onderwijs, de zorg, de arbeid en de politiek zo georganiseerd kunnen worden dat elke mens een gelijkwaardige kans heeft op welvaart en zelfontplooiing.' Het vrije individu moet volgens Van Raak niet gezien worden als het begin, maar als het einddoel van de politiek. In soortgelijke bewoordingen laten ook Bordewijk e.a. zich uit in een parafrase op het PvdA beginselmanifest: 'Het is de taak van de overheid door middel van herverdeling van kansen en middelen gelijkere uitgangspunten en ontplooiingskansen te scheppen en zo de menselijke vrijheid te vergroten.

Tegen een dergelijke lineaire redenering stelt de praktijk zich in al haar grillige non-lineariteit te weer. Daar blijkt telkens weer hoe dynamisch en complex de verhouding tussen vrijheid en gelijkheid is. Zij is zelfs paradoxaal: 'Vrijheid heeft gelijkheid nodig, maar gelijkheid gaat ten koste van de vrijheid', aldus Berlin. Er is een haat-liefde-verhouding tussen beide.

Enerzijds kunnen ze niet zonder elkaar. Onbegrensde vrijheid leidt tot het recht van de sterkste en dus tot onvrijheid. De leuze van de CDU uit de jaren tachtig van de vorige eeuw 'Freiheit statt Sozialismus' is dus onzin. En andersom heeft de korte geschiedenis van het communisme uitgewezen dat gelijkheid zonder vrijheid alleen maar een frase is. Maar ook de minder radicale PvdA-leuze 'spreiding van kennis, macht en inkomen' uit de jaren zeventig bleek in haar al enthousiasme, onuitvoerbaar.

Anderzijds doen ze elkaar ook pijn. De geschiedenis van de vrijheid is de geschiedenis van de grenzen die de gelijkheid oplegt aan de vrijheid en andersom. Bij het zoeken naar een goede balans tussen vrijheid en gelijkheid die de pijn eerlijk verdeelt, speelt de staat, zo stelt Popper, de belangrijkste rol. Zij moet de bescherming van de vrijheid aan alle burgers opleggen maar daarbij niet verder gaan dan nodig is.

Dat is geen gemakkelijke opgave. Niet voor niets zien Bussemakers en Van der Ploeg in hun boek *Leven na Paars* als een van de grootste uitdagingen van de verzorgingsstaat het geven van garantie van solidariteit en een garantie van goede zorg en onderwijs in combinatie met de keuzevrijheid die mensen willen.

Aan de ene kant is de staat maar al te snel geneigd haar garanties aan de burger te laten ontaarden in bureaucratie en technocratie en tenslotte zelfs in autocratie en staatsdespotisme. Vanaf Tocqueville in de eerste helft van de negentiende eeuw wordt tegen deze bedreiging gewaarschuwd. Teveel aandacht voor gelijkheid zal het doel, de vrijheid, vernietigen. Een samenleving die gelijkheid –in de betekenis van gelijkheid van resultaat– boven vrijheid stelt, zal tenslotte noch gelijkheid noch vrijheid bereiken.

Aan de andere kant kan een al te grote nadruk op een economisch en sociaal liberalisme de balans te ver naar de andere kant doen overslaan. In de liberale traditie in haar meest pure vorm is de verhouding tussen vrijheid en gelijkheid omgedraaid. Gelijkheid is geen voorwaarde voor vrijheid, maar een effect. Hoewel een bijproduct van vrijheid, is een grotere mate van gelijkheid geen toeval. Milton & Rose Friedman pleiten voor een vrije samenleving die de mensen in staat stelt hun energie en mogelijkheden te gebruiken om eigen doeleinden na te streven. Zij voorkomt niet dat sommigen een bevoorrechte positie bereiken, maar zolang de vrijheid gehandhaafd blijft, voorkomt zij wel dat deze bevoorrechte positie een institutie wordt die niet door andere bekwame en ambitieuze mensen kan worden aangevallen.

Hoe aantrekkelijk ook, de gedachte is weinig realistisch. Zo veel vrijheid voor de vrijheid is de sociaal democraten een gruwel. De risico's zijn te groot. 'Alleen maar kansen bieden, zelfs gelijke kansen, is niet voldoende. Daarvoor zijn de uitgangsposities te ongelijk. Mensen hebben ook recht op zekerheid, de zekerheid van een fatsoenlijk bestaan. De sociaaldemocratie onderscheidt zich daarin van het (neo-)liberalisme,' aldus het Beginselmanifest van de PvdA.

De geschiedenis van het westen en het westerse denken laat zich beschrijven aan de hand van de verschuivingen in de balans tussen vrijheid en gelijkheid. Alle verklaringen vanaf de Magna Charta in 1215 tot aan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens die in 1948 door de Verenigde Naties werden opgesteld, zijn principiële keuzes over vrijheid en gelijkheid binnen de specifieke sociale en politieke constellatie waarin zij werden opgesteld. De strijd om meer gelijkheid was dominant binnen de sociaaleconomische constellatie aan het einde van de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw. In de periode daarna, ruwweg sinds het einde van de jaren zeventig, verschuift de balans stapje voor stapje richting vrijheid. Ook in Nederland.

Revolutionair

Die balansverschuiving is niet revolutionair. De verzorgingsstaat als meest pregnante resultaat van het gelijkheidsideaal staat niet ter discussie. De marges voor verandering zijn klein. Onze samenleving is in belangrijke mate vanuit een solidariteitsprincipe geordend. En niemand lijkt het daarmee oneens te zijn. Het proberen op te heffen van sociale achterstanden met gelijke rechten, plichten en kansen, uitkeringen als de Bijstand en de WAO waar iedereen recht op

heeft; dat alles is een belangrijke verworvenheid van de sociaaldemocratie en van de christendemocratie. 'Ook een partij als de VVD is niet geneigd de verzorgingsstaat aan te vechten,' schrijft Schnabel in *Bedreven en gedreven*. Maar, zo zegt hij zelf, in het streven naar een 'nieuw evenwicht tussen het socialistische gelijkheidsbeginsel en het liberale vrijheidsbeginsel' ligt momenteel een groter accent op vrijheid.

Ook het nieuwe Beginselmanifest van de PvdA ademt de roep naar meer vrijheid uit. Om de eigen verantwoordelijkheid te benadrukken en tegemoet te komen aan de toegenomen mondigheid van de individuele burger, wordt het recht op zekerheid gekoppeld aan meer keuzevrijheid.

Maar hoe gering de marges ook zijn, het effect op de samenleving is groot. Een kleine verandering in de balans kan het aanzicht van een samenleving doen veranderen. Wie de jaren zeventig vergelijkt met de huidige periode kan niet ontkennen dat de cultuur radicaal anders is. Op economisch, politiek en maatschappelijk niveau overheerst het liberalisme. Economisch gezien lijkt de vrije markt na de val van de Berlijnse Muur definitief hét ordeningsprincipe van de samenleving geworden dat zelfs wordt toegepast op wat wij de collectieve sector noemen. Op politiek niveau heeft de komst van de paarse kabinetten meer blijk gegeven van een liberalisering van de sociaaldemocratie dan een socialisering van het liberalisme. Maatschappelijk gezien wijst elk onderzoek op de toenemende secularisering, individualisering en emancipatie van de burger: de speerpunten van het liberalisme.

Natuurlijk is er kritiek op deze nieuwe verhouding tussen vrijheid en gelijkheid, ook en vooral binnen de Partij van de Arbeid. De meest uitgesproken vertegenwoordiger van dit tegengeluid is Kalma. Hij wijst in zijn artikel in het blad *Socialisme&Democratie* op de toegenomen maatschappelijke ongelijkheid in de afgelopen vijftig jaar. 'Men hoeft geen tweedelingfetisjist te zijn om te erkennen dat de inkomens- en vermogensdeling in de jaren tachtig en negentig in de Westerse landen een stuk ongelijker is geworden; dat de toegenomen betekenis van kennis en een daarmee gepaard gaande 'meritocratisering' van de samenleving voor nieuwe ongelijkheden dreigt te zorgen.' In de samenleving manifesteert deze kritiek zich niet in een terugverlangen naar de gelijkheidscultuur van de jaren zeventig. Daarvoor zijn de voordelen van vooral de politieke en maatschappelijke liberalisering te groot. Het verzet tegen de nadelen van het economisch liberalisme, die met name in de collectieve sector ondervonden worden, uit zich in de toegenomen angst en onzekerheid in de samenleving, een grotere behoefte aan veiligheid én een afkeer van de overheidspolitiek wie er ook regeert!

Evenwicht

Het zoeken naar een nieuwe verhouding tussen vrijheid en gelijkheid is het formuleren van een nieuwe visie op de verzorgingsstaat. Hebben we daarvoor criteria? Zijn die criteria wetenschappelijke te onderbouwen of ethisch te verantwoorden? Wat we weten is dat, wil de verzorgingsstaat levensvatbaar zijn, zij efficiënt georganiseerd moet zijn om zich kunnen handhaven in een steeds nadrukkelijker aanwezige, geglobaliseerde omgeving. En, dat weten we ook, efficiëntie alleen niet genoeg is. Een verzorgingsstaat zal geen beletsel moeten zijn voor de pluriformiteit in de samenleving. Die pluriformiteit is nodig voor het ontwikkelen van kennis en het laten gedijen van creativiteit om in concurrentie en samenwerking met andere

samenlevingen haar eigen welvaart en welzijn in stand te houden en liefst te vergroten. Maar bovenal zal een verzorgingsstaat voor haar eigen burgers én voor andere samenlevingen legitimiteit moeten bezitten. Het zal een rechtsstaat moeten zijn die garanties biedt voor een rechtvaardige en fatsoenlijke samenleving .

Deze drie functie-eisen van de verzorgingsstaat geven helaas nog geen uitsluitsel over de inrichting ervan. En ook de wetenschap kan ons die niet aanreiken. Die illusie hebben we wel gehad. De eerste beginselprogramma's van de SDAP handelden niet over beginselen maar pretendeerden een wetenschappelijke analyse van de maatschappij te bieden waaruit vervolgens de noodzakelijke marsroute naar het socialisme werd afgeleid. Beginselen suggereren een persoonlijke keuze alsof de socialistische samenleving een kwestie van individuele voorkeur zou zijn. 'Een dergelijke subjectiviteit was de zich marxist noemende sociaaldemocraten altijd een gruwel geweest,' schrijven Hartmans en Vermaas in De Groene Amsterdammer in hun drieluik over de grote ideologieën. Het was niet de letter van de leer die telde maar de wetenschappelijke methode.

Helaas, de wetenschap biedt geen uitkomst. Leerzaam is ook een andere poging om langs wetenschappelijke weg, maar dan minder ideologisch en meer empirisch onderbouwd, een ethische grondslag voor een rechtvaardige verhouding tussen vrijheid en gelijkheid te formuleren. Deze poging van het Nederlands Gesprek Centrum stamt uit de jaren vijftig. De uitkomst was dat het zoeken naar objectieve normen vruchteloos was. Een afgerond resultaat kon niet worden aangeboden omdat zelfs voor de eerbiedwaardige leden van het Centrum al gold: zoveel hoofden, zoveel zinnen. En omdat het onderwerp van vrijheid en gelijkheid 'telkens diepten vertoont, waarin men niet kan afdalen zonder een grondige doordinking van alle aspecten.'

Verheffing

Hoe moeilijk het zoeken naar een balans tussen vrijheid en gelijkheid ook is, zeker is wel dat in een sociaal democratisch perspectief de zoektocht niet voorbij kan gaan aan dat prachtige begrip verheffing. Het klopt, het begrip verheffing kent een betekenis die haar oorsprong vindt in de klassenmaatschappij: het "verheffen" in de adel op grond van verdienste of positie van de familie. En dat alles middels een koninklijk besluit. Maar in de politieke betekenis van de sociaal democratie betekent verheffen niets meer en niets minder dan een persoonlijke bevrijding. Het is de mens die zich bevrijd weet van angst en armoede en daardoor in staat wordt gesteld zichzelf te ontplooiën om vervolgens weer een bijdrage aan de verheffing van anderen te kunnen leveren. 'Verheffing voor de vrijheid' is een belangrijk devies van de sociaaldemocratie, maar dat alles gelegitimeerd binnen de rechtsstaat, het bindende en verbindende principe van onze samenleving. Zij biedt de veiligheid om zich te verheffen en zij verzorgt de noodzakelijke functie van gelijkheid omdat zij berust op het beginsel van onpartijdigheid: ieder burger is gelijk in de zin van de wet. Het mag en kan niet zo zijn dat een culturele meerderheid haar voorkeuren opdringt aan een minderheid. De rechtsstaat is er dus ook om daar waar nodig de meerderheid in te binden en het recht van de minderheid om haar vrijheid op eigen wijze te beleven, te waarborgen. Dat is echter maar de helft van het verhaal: in een rechtsstaat is niet

alleen de burger aan het recht gebonden, maar ook de overheid. Hiermee wordt willekeur in de uitoefening van staatsmacht ingeperkt.

Voor sociaal democraten is “vrijheid” daarom een zware verplichting. Zij beschouwen het als hun opdracht om anderen in staat te stellen om zich te bevrijden van hun angst en onzekerheid. Vrijheid is meer dan het recht om te consumeren en het recht om macht uit te oefenen. Vrijheid is niet het recht van de sterkste en het is zóveel meer dan het recht van de meerderheid. Voor sociaal democraten is een vrijheid zonder moraal een vrijheid zonder betekenis. Vrijheid is naar onze overtuiging niet door god gegeven, zij is geen natuurrecht dat absoluut en onvoorwaardelijk tot onze beschikking staat. Integendeel, vrijheid is een geschenk van de ene mens aan de ander. Geen vrijblijvend geschenk, maar een geschenk met daaraan gepaard de verplichting om het door te geven.

Praktische politiek

Ook al is gelijkheid in de ogen van de sociaal democraat een voorwaarde voor vrijheid en moet zij daarom per definitie als zodanig in het politiek domein worden gelegitimeerd in wetten en regels, dat wil nog niet zeggen dat gelijkheid in het sociale domein kan worden opgelegd (Hanah Arendt). Het is een illusie te denken dat interventies in het sociale domein garant staan voor het realiseren van een goede balans tussen vrijheid en gelijkheid in het politiek domein. In deze dwang vanuit het maakbaarheidsidee gelooft nagenoeg niemand meer. Dat neemt niet weg dat sociaal democraten onverdroten door moeten gaan met deze interventies. Niet omdat ze daarmee gelijkheid garanderen, maar wel omdat ze daarmee de beweging in stand houden die zorgt voor kansen. Dus met Bovens en Wille pleiten we voor de verheffing van de lager opgeleiden, het democratiseren van diploma's en willen we aandacht voor burgerschapsvorming op middelbare scholen. En met Karin Wittebrood zijn we op zoek naar een realistisch burgerschapsmodel dat niet alleen stoelt op de hoog opgeleiden. In die zin spreken we het Joseph A. Schumpeter na: “De relatieve geldigheid van de eigen overtuigingen beseffen en ze toch onversaagd verdedigen, dat onderscheidt een beschaafd mens van een barbaar” . Met dit citaat sloot Isaiah Berlin in 1958 zijn inaugurale rede over “twee opvattingen van vrijheid” af.

Literatuur

Adams, H. (1862) Political Morality. In: *The education of Henry Adams; an autobiography*. Boston: Houghton Mifflin Co., 1918.

Berlin, I. (1996) *Twee opvattingen van vrijheid*, Amsterdam: Boom

Bordewijk, P., M. Hajer, W. Minderhout & B. Tromp (2004) Inzake de beginselen van de Partij van de Arbeid. In: *Socialisme & Democratie - 25-08-2004*

Bovens, M. & A. Wille (2010) *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker

Bussemaker, J & R. van der Ploeg (red.) (2001) *Leven na paars? Linkse visies op de derde weg*. Amsterdam: Prometheus, 2001

Friedman M. & R. Friedman (1980) *Free to choose*. New York: Richardson & Snyder

Fromm, E. (1994) *On Being Human*. (ed. by Rainer Funk), New York

Habermas, J. (1984) *The Theory of Communicative Action*, Boston: Beacon Press

Hartmans, R. & P. Vermaas (2002) De meeste mensen willen meer. Grote ideologieën deel 2: De sociaal-democratie. In: *De Groene Amsterdammer* 30-03-2002

Kalma, P. (2003) Over gelijkheid. In: *Socialisme & Democratie* 7/8 2003.

Lehning A. (1976) *Over vrijheid en gelijkheid*. Huizinga-lezing. Het Wereldvenster, Baarn,

Partij van de Arbeid (2005) *Beginselmanifest*

Ploeg, J.G. van der ; W. Buikhuisen, E.M. de Jager, G. Manenschijn, P. Pronk, A. Ritman, H.M. Vos, J. de Wit (1989), *Gelijkheid voor allen - is dat rechtvaardig?* Rotterdam: Nederlands Gesprek Centrum.

Popper K. (1999) *All Life Is Problem Solving*. London: Routledge .

Raak, R. van (2005) Sociaal-individualisme is te kil. In: *Waterland, een progressieve denktank* 19-8-2005

Romeijn, P. (1999) *Gelijkheid*. [http://www.promeijn.nl/Filosofie en vrijmetselarij/Filosofie bouwstukken/filosofiepietroc.html](http://www.promeijn.nl/Filosofie%20en%20vrijmetselarij/Filosofie%20bouwstukken/filosofiepietroc.html)

Schnabel, P. (2001) *Bedreven en gedreven: Een heroriëntatie op de rol van de Rijksoverheid in de samenleving*. Den Haag: SCP

Schuyt, Th.

Wittebrood, K. (1995) *Politieke socialisatie in Nederland*. Amsterdam: Thesis Publishers

Han Noten is sinds 2003 lid en fractievoorzitter van de PvdA-fractie in de Eerste Kamer. Vanaf februari 2011 is hij burgemeester van de gemeente Dalftsen. Hij was vakbondsbestuurder bij de FNV en directeur personeel bij de Nederlandse Spoorwegen.

Ben Fruytier is Universitair Hoofddocent bij de Faculteit Managementwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen en Lector Organisatieconfiguraties en Arbeidsrelaties bij het Kenniscentrum Sociale Innovatie van de Hogeschool Utrecht.